

ВНЕСОК ЗЕМСЬКИХ УСТАНОВ У РОЗВИТОК І СТАНОВЛЕННЯ ШКІЛЬНОЇ ІСТОРИЧНОЇ ТА ПРАВОВИЩОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ(НА МАТЕРІАЛАХ ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ)

Лілія РЯБОВОЛ (Кіровоград)

У статті проведено аналіз заходів земств, спрямованих на оптимізацію навчання історії та законодавства у школі, охарактеризовано систему навчання шкільного суспільствознавства, як сукупності мети, принципів, змісту, методів і форм.

В статті проведено аналіз заходів земств, спрямованих на оптимізацію навчання історії та законодавства у школі, охарактеризовано систему навчання шкільного суспільствознавства, як сукупності мети, принципів, змісту, методів і форм.

обучения обществоведению, как совокупности цели, принципов, содержания, методов и форм.

Ключові слова: навчання історії та законодавства у школі; система навчання суспільствознавства, розроблена земськими освітніми діячами.

Постановка проблеми. Наслідком і результатом активізації суспільно-громадського руху 60-х років XIX століття стали земські

школи, які мали особливий зміст, форми й методи навчання. За подальший прогресивний розвиток народної школи між земцями й чиновниками від освітнього міністерства відбувалася боротьба, упродовж якої перші використовували всі можливості для того, щоб видавати для шкіл програми, підручники, друковані навчальні й наочні посібники тощо. У сучасних умовах актуалізації шкільної історичної та правознавчої освіти, на особливу увагу заслуговує досвід роботи земств в освітній галузі в цілому, та їх внесок у розвиток суспільствознавчої освіти зокрема. Підвищений інтерес до окресленої проблематики й зумовив обрання теми нашої наукової розвідки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Роль і значення освітньої діяльності земств вивчалася такими фахівцями у галузі історії педагогіки, як: Б.М. Митюров, С.М. Мединський, В.Й. Борисенко, В.М. Величкіна, І.В. Зайченко, О.В. Сухомлинська, Н.П. Калениченко, Ж.Д. Ільченко, М.Г. Заволока, О.І. Мармазова, А.М. Гуз, Р.Л. Гавриш, Х.М. Дровозюк, Л.Т. Рябовол. На особливу увагу заслуговує праця О.І. Поліщук, в якій висвітлюється питання навчання дітей вітчизняній історії в українській початковій школі XIX – початку XX століття, а також роботи А.В. Стаканкова щодо витоків правового виховання в Україні, в яких побічно висвітлюється значення земської діяльності для розвитку шкільної суспільствознавчої освіти. Проте, спеціального дослідження, присвяченого з'ясуванню сутності роботи земств щодо впровадження у шкільну практику таких навчальних предметів як історія та правознавство, не існує, що й детермінувало мету нашої наукової праці.

Мета статті полягає в окресленні ролі, значення та змісту земської діяльності, спрямованої на формування системи історичної і правознавчої освіти в народній школі другої половини XIX – початку XX століття.

Виклад основного матеріалу дослідження. Результати вивчення історико-педагогічної літератури, матеріалів педагогічної журналістики другої половини XIX – початку XX століття дають підстави стверджувати, що в окреслений період було закладено наукові основи вітчизняної теорії правового виховання. Як зазначає А.В. Стаканков, це зумовлювалося історико-політичними особливостями відповідного етапу розвитку України й пов'язувалося насамперед із соціально-гуманітарними реформами 60-х років XIX століття [11, 7]. Величезний внесок у розвиток шкільної історичної та правознавчої освіти у цей період був зроблений саме земськими установами.

Беззаперечною заслугою земських освітян було те, що вони намагалися визначити місце, роль і завдання народної школи. Так, О. Нікольський вказував, що вона є ланцюжком

у системі освітніх закладів, відповідно, повинна переслідувати цілі, їм притаманні. Завданнями народної школи є: повідомити основи знань і навчити мислити, чим закласти підґрунтя розвитку особистості; сприяти моральному вихованню; сформувати навички й уміння, необхідні для подальшої самоосвіти й самовиховання [8, 46].

На увагу заслуговує такий підхід земств до шкільної освіти, відповідно до якого школа повинна бути насамперед загальноосвітньою, тобто такою, що забезпечить учнів знаннями з різних предметів, сформує у них навички подальшої самоосвіти й саморозвитку, й таким чином підготує до життя. Народна школа не повинна обмежуватися виробленням в учнів певних ремісничих умінь, адже загально освічена людина завжди зможе опанувати будь-яким ремеслом, потрібним для ведення господарства, стверджували земські освітяни. Реалізуючи окреслений вище підхід до організації шкільної освіти, земства опікувалися такими її напрямками, як історична і правознавча.

Земські освітяни усвідомлювали, що ефективно впровадження у навчальний процес нових курсів, якими були історія та правознавство (так того часу називали правознавство), можливе лише за умови підготовки фахівців з названих дисциплін. У той же час, зазначимо, що й самі вчителі були зацікавлені в отриманні знань, необхідних для навчання школярів цим предметам, про що свідчать результати аналізу педагогічної літератури того часу й звітної земської документації. Так, 1913 року в м. Херсоні губернським земством були організовані курси для вчителів загально-освітнього й педагогічного спрямування. Перед їх проведенням губерньська управа опитала майбутніх їх учасників щодо того, які навчальні предмети викликають у них особливий інтерес, й лекції з якої тематики вони хотіли б прослухати. Опитування показало, що серед інших предметів, які набрали найбільше голосів від запланованої кількості слухачів курсів, була й російська історія XVII-XIX століть – 478, що складало 55,6% опитуваних. Зазначимо, що 54 вчителів вказали, що хотіли б прослухати курс лекцій із правознавства, що в цілому свідчить про інтерес вчителів земських шкіл до суспільствознавчих дисциплін, а також про те, що земці сприяли розвитку й становленню їх як шкільних предметів, причому здійснювалися спроби окреслити зміст останніх. Так, зазначалося, щодо правознавства, слід виробити спеціальну програму, яка відповідала б потребам школи, а курс російської історії вважалось за доцільне починати з моменту початку царювання династії Романових. Під час проведення курсів лектори-методисти

наголошували на необхідності впровадження в процес навчання наочних посібників й вчили слухачів використовувати їх [9].

Навчання історії та законодавства, як стверджували земські освітяни, має базуватися на таких важливих дидактичних принципах, як: практичність, наочність, доступність, міжпредметність, виховний та розвиваючий характер, саморозвитку і самоосвіти. Під практичністю розумілася відповідність запитам і потребам життя. Міжпредметність передбачала реалізацію доцільних зв'язків між різними навчальними предметами [3, 520].

Земці обстоювали необхідність базування навчання історії та законодавства на принципі «краєзнавства», («місцевознавства»), відповідно до якого у процес навчання обов'язково має впроваджуватися «місцевий компонент». Так, Є.О. Звягінцев, аналізуючи недоліки тодішньої школи, зазначав, що вона характеризується відірваністю навчального матеріалу від оточуючого учня життя, від спостережень, вражень та знань, які виносить дитина безпосередньо із знайомства й спілкування з життям людей та природою. Відомості з історії та інших предметів, отримані учнями у школі, стверджував він, будуть міцними, корисними й цінними в освітньому розумінні лише за умови, якщо спиратимуться на позашкільні спостереження учнів. Адже саме на їх основі формуються уявлення школярів про предмети і явища, що вивчаються у школі.

Для того, що б навчання дійсно виховувало особистість учня та сприяло розвитку його розуму й волі, необхідно наблизити навчальний матеріал до особистих вражень дітей, пов'язувати його з відповідною місцевістю та вивчати її у різних аспектах. Слід усвідомити доцільність повідомлення дітям знань про місцевий край та місцевість, в якій розташована школа, наголошували земські освітяни. Проте, вони піддавали критиці пропозицію ввести до шкільних навчальних планів додатковий предмет батьківщинознавство («родиноведение»). Усвідомлюючи, що такий захід сприятиме збагаченню загальних знань дітей про Росію в цілому, та губернію чи повіт зокрема, вони обґрунтовували необхідність внесення принципових змін до логіки побудови навчання, послідовності й порядку розкриття дітям основ наукових понять, ґрунтуючись на їх особистих спостереженнях, враженнях та особливостях місцевості [6, 244].

Є.О. Звягінцев наголошував, суттєвою вимогою щодо правильної організації навчально-виховного процесу в школі є не кількість навчального матеріалу, а вмільй його добір, зроблений з урахуванням вікових особливостей учнів та місцевих умов, в яких знаходиться школа. П.М. Казанцев,

підтримуючи викладені вище погляди, також акцентував увагу на те, освіта полягає не стільки в набутті певного обсягу знань, скільки у саморозвитку, самодіяльності, самовдосконаленні. Школа повинна черпати й опрацьовувати освітній матеріал з навколишнього природного середовища й місцевих умов. Відповідно, програма школи має пов'язуватися з інтересами місцевого населення, ґрунтуватися на місцевій природі та місцевих історичних пам'ятниках [7, 258].

У школі дітям дають абстрактні знання, які не мають нічого спільного з місцевими умовами життя населення, стверджував М.О. Пономарьов. Навіть самі підручники, продовжував він, складені особами, котрі не обізнані з потребами й запитам селянського життя тоді, як школярі потребують такої освіти й таких підручників, які були б корисними у їхньому житті [10, 40].

Херсонські освітні діячі від земств обстоювали доцільність вивчення у школі історії та законодавства. Вони зазначали, що життя селян значно ускладнюється у зв'язку з певними історичними подіями, у той же час виникли умови, за яких народ залучається до участі у справах державного управління. З цим земці пов'язували нове завдання школи, викликане реаліями державного й суспільного життя, а саме: підготувати таку особистість, котра розуміється на процесах, що відбуваються, й може брати у них участь. Найбільш оптимальним способом розв'язання окресленого завдання, на їх думку, було введення до навчальних планів окремого курсу законодавства. Якщо забезпечення такого підходу не є можливим, вважали вони, доцільним буде повідомлення учням знань про державу та закон у контексті тем з історії. Так, виходячи з особливостей конкретного історичного періоду, учням слід надавати відповідні відомості щодо обсягу прав селянина, які він мав чи має як член держави, учасник селянського товариства, виборець до Державної Думи, присяжний засідатель, інформувати їх щодо функцій і повноважень місцевої влади, а також дати основи знань з цивільного та кримінального галузей права [12, 489]. Як бачимо, намагання земств включити законодавство як шкільну дисципліну до навчальних планів обґрунтовувалися насамперед його утилітарним, практично-прикладним значенням у житті людини, проте однозначно були передовими, й за умови їх реалізації мали б вирішальне значення не лише для розвитку української школи й педагогіки, але й всієї держави, прискорюючи процес її демократизації.

Аналізуючи зміст шкільної суспільствознавчої освіти, ми встановили, що він складається із змісту відповідних шкільних

курсів історії та законодавства. У різних освітніх закладах на їх вивчення відводилася неоднакова кількість годин, проте, можна стверджувати, що у земських школах та професійних навчальних закладах, якими опікувалося земство, ці предмети обов'язково вивчалися учнями, для чого у навчальних планах відводився максимально можливий час. Так, порівнюючи навчальні плани міністерських, земських та церковнопарафіяльних шкіл, ми з'ясували, що останні були найгіршим типом серед початкових шкіл того часу. У них зводився нанівець навіть мінімум загальноосвітніх знань, який допускався у земських і міністерських школах. З 29-ти навчальних годин останнього року двокласної школи (четвертий рік навчання) 13 відводилося на вивчення закону божого, церковнослов'янської грамоти та на церковні співи. Лише 2 години у першому півріччі, та 3 у другому, призначалося для вивчення «початкових відомостей з історії церкви і вітчизни». У земських школах при такому ж обсязі навчального часу, змістове наповнення предмета було іншим, виходячи навіть із самої його назви – «історія Російської імперії» [5, 91-92]. У міністерських та земських навчальних школах навчальний план складався з державного (розуміємо – інваріантний) та земського (варіативний) компонентів. Останній, серед інших предметів, таких, як основи природознавства, географія, ручна праця, включав також історію та законодавство.

Земські освітяни опікувалися не лише початковою освітою, але й спеціальною та професійною, причому усвідомлюючи значення знань з історії та законів, включали відповідні предмети до навчальних планів тих закладів, що перебували у підпорядкуванні земств. Навчальний план Херсонського земського сільськогосподарського училища включав історію та законодавство. Причому, історія викладалася з першого по четвертий клас, а законодавство – у п'ятому передостанньому класі. На увагу заслуговує й те, що на вивчення історії в цілому було відведено 8 годин. Така ж кількість відводилася, наприклад, на вивчення алгебри, а на вивчення геометрії та загальної і промислової географії із статистикою – на 2 години менше [1].

Увагу земців було акцентовано не лише на навчальні плани, але й на програми. Причому, до навчальної програми з історії ними висувалися особливі вимоги, що детермінувалися історичними й соціально-економічними умовами того часу. Так, представник Херсонського губерньського земства К.Н. Шульгін вважав за доцільне у процесі навчання історії прищеплювати учням любов до рідного народу, царя й батьківщини. Курс історії він пропонував формувати такими

фактами й подіями, які б сприяли виробленню в учнів відповідних поглядів на минуле для розуміння теперішнього, виховували патріотизм та ставлення з повагою до історичних постатей, котрі прославилися на війні чи сприяли розвитку держави в мирні часи. Зазначимо, що виховання патріота є важливим аспектом мети і сучасної шкільної суспільствознавчої освіти. Земці вважали, що без реалізації патріотичного виховання у процесі навчання історії, не є можливим формування національної свідомості та самосвідомості у школярів. У той же час, зазначали, що шкільний курс має таким чином висвітлювати події, що відбувалися, аби забезпечити критичне ставлення до історії власного народу й убезпечити учнів від вироблення у них шовіністичних поглядів [12, 490].

О. Нікольський вказував, що шкільний курс історії повинен містити достатній для учнів обсяг об'єктивних відомостей про життя пращурів з метою вироблення у школярів свідомого ставлення до минулого й сучасних їм подій. Земські освітяни пропагували творчий підхід вчителів до реалізації навчальних програм. Так, вони вважали, що «рабське» виконання останніх є шкідливим, оскільки за таких умов вчитель опікується не глибиною знань, а тим, аби хоча б поверхово, але охопити все, що передбачено програмою. Вважаємо, що вимога дотримуватися навчальних програм є достатньо обґрунтованою та має місце і на сучасному етапі розвитку української школи, проте, заходи земців щодо демократизації навчального процесу шляхом обстоювання творчого підходу вчителів до програм, були достатньо прогресивними.

Аналізуючи шкільну програму з історії, М.Ф. Єзерський вказував, що навчання історії повинно сприяти формуванню у дітей цілісної картини розвитку російського народу й держави. Він наголошував, особливу увагу слід акцентувати на ті події та явища, що вплинули на подальший розвиток місцевості, в якій знаходиться школа. Доцільно також поєднувати навчання з читанням літературних творів, в яких описуються відповідні часи, та з відвідуванням історичних пам'яток.

Земці вказували на заінтересованість як принцип навчання, сутність якого, на їх думку, полягала у тому, що у школі слід створювати сприятливі для розвитку допитливості учня умови. Земські освітяни обґрунтовували доцільність позитивної мотивації й стимулювання навчання, необхідність врахування й сприяння розвитку пізнавальних здібностей учнів. Так, І.В. Воробйов зазначав, що насамперед слід «розворушити» розум і серце дитини, стимулювати бажання отримувати знання з метою розумового та

морального удосконалення. Необхідно не лише передавати учневі певні знання, але й розвивати бажання й здібності самостійно, без учителя й поза школою, набувати нові [2, 50]. М.Ф. Єзерський вказував, що навчання має стимулювати самодіяльність тих, хто навчається, впливати на всі здібності дитини шляхом різноманітної навчальної праці, під якою, вважаємо, розумілося застосування різних методів навчання, які б спонукали учнів, слухати, бачити, читати, говорити, виконувати завдання, робити висновки й узагальнення тощо. Вважаємо, що такі освітні погляди земців лежать в основі сучасного підходу до навчання, відповідно до якого останнє має спрямовуватися на активізацію пізнавальної діяльності учнів шляхом стимулювання у них пізнавального інтересу.

На нашу думку, у питанні про методи навчання земські освітяни значно випередили свій час. Вони стверджували, що навчання має бути достатньо повільним процесом, у якому учні повинні отримати можливість самостійно знаходити розв'язання поставлених завдань й робити висновки, що передбачало застосування методів активізації навчальної діяльності. Крім того, вважалося за доцільне впроваджувати у процес навчання нові методи, які засновані на даних експериментальної дидактики й сприяють всебічному розвитку особистості дитини.

Визначаючи місце і роль наочності, як методу навчання, земці зазначали, що вчитель не може обмежуватися ілюстрацією, адже «картинка» є лише «сурогатом наочності», її доцільно використовувати у тому випадку, коли не є можливою демонстрація оригінального предмета вивчення. Критикуючи недоліки тодішньої народної школи, М.Ф. Єзерський вказував на «книжковий» характер викладання в ній. Школа, яка має «книжковий» фундамент, зазначав він, приречена. Перспективи розвитку є у лише у тієї школи, в якій викладання ґрунтується на «живому» об'єкті. Отже, навчання має спиратися на слово учителя й конкретний матеріал, пов'язаний з життям учнів, а підручник повинен відігравати другорядну роль [4, 4]. Остання теза щодо другорядної ролі підручника, на нашу думку, є дискусійною, проте такі погляди в умовах надмірної формалізації і бюрократизації навчально-виховного процесу, були явно прогресивними.

Особливу актуальність як метод навчання, на думку земських освітян, має екскурсія. Зазначимо, що у досліджуваний період екскурсії проводилися у школах випадково, мали характер розумної розваги, а не заходу освітнього змісту. Земці розробляли методично-дидактичні умови їх організації та проведення. Зокрема зазначалося, що екскурсії можуть

проводитися, наприклад, для спостереження за природою, загального огляду міста чи промислових підприємств і майстерень, екскурсія до музею тощо. Крім того, їх можна проводити як до бесіди чи уроку з відповідною темою, так і після, й таким чином екскурсія сприятиме закріпленню й узагальненню отриманих на попередньому уроці знань. Земці усвідомлювали, що організація та проведення таких навчально-виховних заходів вимагає особливої підготовки вчителя, адже він повинен орієнтуватися в історії та природі відповідної місцевості. Земцями проводилися певні заходи, спрямовані на конкретизацію та систематизацію навчального матеріалу на основі місцевих фактів. Результатом такої роботи було укладання посібників для вчителів з історії, природи рідного краю. Отримані відомості також повідомлялися вчителям на курсах підвищення кваліфікації та у бесідах з ними [6, 240].

Висновки. Вважаємо, що практичні успіхи земств в освітній галузі зумовлювалися достатнім рівнем розробки теоретичної моделі земської освіти. Можна стверджувати, що земством була розроблена концепція освіти, яка стала підґрунтям формування системи освіти в цілому, та системи історичної і законодавчої освіти, зокрема. Вона включала такі компоненти, як: мета, принципи, зміст освіти, організаційно-методичну складову: методи й форми навчання, та контроль знань. Під метою шкільної історичної та законодавчої освіти розумівся всебічний розвиток особистості, виховання громадянина-патріота, який знає історію своєї країни та пишається нею, а також формування в особи певного обсягу знань про державу і закон, свої права як учасника суспільних відносин, основи цивільного і кримінального права. Важливим аспектом мети було формування в учнів умінь і навичок самоосвіти, саморозвитку й самовиховання.

В основу організації навчання історії та законодавства земством були покладені такі принципи навчання, як: наочність, практичність, доступність, виховний та розвиваючий характер, використання міжпредметних зв'язків, заінтересованість учнів шляхом стимулювання пізнавального інтересу й позитивної мотивації учіння, базування навчання на місцевому матеріалі, зв'язок навчання з життям учнів, спрямування його на задоволення потреб школярів, самовдосконалення.

Ми встановили, що зміст шкільної суспільствознавчої освіти складався із змісту відповідних шкільних курсів історії та законодавства, що переважно вивчалися у земських навчальних закладах. Як показало дослідження, земці обстоювали необхідність оновлення змісту історичної і законодавчої

освіти, обґрунтовували доцільність впровадження нових форм і методів навчання, що були зорієнтовані на всебічний розвиток особистості учня й надання йому самостійності в оволодіння знаннями.

Використовуючи сучасні класифікації, зазначимо, що у земських школах творчо, у новаторському для того часу вигляді, застосовувалися такі методи навчання, як: словесні, наочні, практичні. В умовах пріоритетного становища класно-урочної системи, використовувалися такі словесні методи: розповідь, пояснення, бесіда, пояснювальне читання, самостійна робота з книгою. Проте, остання, як джерело знань, не ідеалізувалася земцями. Вони стверджували, що книгу слід обов'язково доповнювати живим словом учителя та практикою. Величезну увагу приділяли земці популяризації нових методів навчання, заснованих на даних експериментальної дидактики у зв'язку з тим, що саме вони сприяють всебічному розвитку особистості, стимулюють розвиток її пізнавальних здібностей. Земці закликали вчителів творчо ставитися до навчальних програм, оскільки «рабське» їх виконання вважали шкідливим і таким, що знижує ефективність навчання.

Перспективи подальших пошуків у напрямку дослідження. Подальшого дослідження потребують окремі складові системи навчання історії та правознавства у школі того часу. Доцільно більш детально окреслити мету та зміст шкільної суспільствознавчої освіти.

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. ГАХО, ф. 189, Херсонское земское сельскохозяйственное училище, оп.1, д.2, С.8.
2. Воробьев И.В. Задачи народной школы // Первый общеземский съезд по народному образованию 1911 года: В. 3 т. Доклады. Том 1. Москва: Товарищество «Печатня С.П. Яковлева», 1911. – 825с. (С. 48-52).

3. Доклад Харьковской губернской управы // Первый общеземский съезд по народному образованию 1911 года: В. 3 т. Доклады. Том 1. Москва: Товарищество «Печатня С.П. Яковлева», 1911. – 825с. (С. 516-526).

4. Езерский Н.Ф. Чем должна быть народная школа? // Первый общеземский съезд по народному образованию 1911 года: В 3 т. Доклады. Том 1. Москва: Товарищество «Печатня С.П. Яковлева», 1911. – 825с. (С. 1-17)

5. Заволока М.Г. Загальноосвітня школа України в кінці XIX – на початку XX століття: Дис. ... канд. пед. наук. – К., 1971. – 215с.

6. Звягинцев Е.А. Сведения о природе и жизни местного края как учебный материал в земской школе. // Первый общеземский съезд по народному образованию 1911 года: В 3 т. Доклады. Том 1. Москва: Товарищество «Печатня С.П. Яковлева», 1911. – 825с. (С. 236-248).

7. Казанцев П.Н. Программа начальной школы. // Первый общеземский съезд по народному образованию 1911 года: В 3 т. Доклады. Том 1. Москва: Товарищество «Печатня С.П. Яковлева», 1911. – 825с. (С. 256-265).

8. Никольский А. Съезд народных учителей Одесского земства // Южные записки. – 1904. - № 37. – С.44-51.

9. Отчет об общеобразовательно-педагогических курсах Херсонского губернского земства, организованных в г. Херсоне с 15-го июня по 21-е июля 1913г. – Херсон: Типография: С.П. Ольховикова, С.А. Ходушина, 1914 г. – 337с.

10. Пономарев Н.А. О преподавании в начальной школе. // Первый общеземский съезд по народному образованию 1911 года: В 3 т. Доклады. Том 1. Москва: Товарищество «Печатня С.П. Яковлева», 1911. – 825с. (С. 36-48).

11. Стаканков А.В. Теорія і практика правового виховання в історії вітчизняної педагогічної думки другої половини XIX – початку XX століття: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Харківський державний педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди, Харків, 2004. – 21с. – укр.

12. Шульгин К.Н. К вопросу о народной школе повышенного типа. // Первый общеземский съезд по народному образованию 1911 года: В 3 т. Доклады. Том 2. Москва: Товарищество «Печатня С.П. Яковлева», 1911. – 825с. (С. 478-496).

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА:

Рябовол Лілія Тарасівна, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри правознавства Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: актуальні питання шкільної правознавчої освіти.